

ОСОБИСТОСТІ**МІНЛИВОСТІ ДОЛІ
ПРОФЕСОРА КАГАНА (1887–1948)****ДО 130-РІЧЧЯ ЗАСНОВНИКА
ВІТЧИЗНЯНОЇ МЕДИЦИНИ ПРАЦІ****Коробчанський В. О.****Науково-дослідний інститут гігієни праці та професійних захворювань
Харківського національного медичного університету**Нема пророка у вітчизні своїй.
Крилатий вираз

25 липня 2017 року виповнюється 130 років із дня народження видатного гігієніста та профпатолога, одного із засновників вітчизняної медицини праці професора Езро Мусійовича Кагана.

Характеризуючи цю неординарну людину, дослідники його життєвого шляху з Омська, де закінчився земний шлях митця, І. Таскаєв та І. Бродський стверджують: «Иные судьбы вмещают так много событий — взлетов и падений, радостей и невзгод — что, кажется, будто Господь специально задался целью: пусть не будет у этого человека ни одного скучного дня» [1].

Езро Мусійович народився в липні 1887 року в Ризі, у 1901 році закінчив початкову школу, у 1910 році здав у Вітебську іспити екстерном на атестат зрілості. Але невгомній натурі юнака було тісно в межах патріархального середовища. Він ще з дитинства шукав виходу своїй кипучій енергії. І цей вихід він знайшов у революційній діяльності, яка в той час на теренах Російської Імперії набирала сили та вербувала кадри. Досить логічно, що Езро увійшов до лав Єврейської соціалістичної партії (БУНД), яка мала за мету створення національно-культурної автономії, за принципом «Там, де ми мешкаємо, там наша держава» [2]. Але цей принцип не відповідав імперській політиці щодо місця єврейства в суспільстві. На піку революційних подій 1903–1905 років арешти бундівців стали повсякденністю. У цей період за пропаганду ідей БУНДу Каган піддавався арештам у Рудіє, Вітебську, Рівному. Він відсидів чотири місяці в царській в'язниці та був звільнений під нагляд поліції.

З позицій сьогоднішніх уявлень про ті часи важко уявити, як «неблагонадійний» молодий єврей поступив до Юр'ївського (Тартуського) університету. За сприянням тогочасної освітньої політики, за протекцією, за особливою обдарованістю, за збігом

обставин? Історія замовчує. Але факт залишається фактом — у 1910–1916 роках студент Каган вчився на медичному факультеті авторитетного навчального закладу. По закінченню університету працював лікарем Орловської губернської земської лікарні.

А потім трапилося призначення, яке визначило увесь подальший професійний шлях лікаря Кагана. Він був призначений на посаду лікаря Орловської лікарняної каси.

Окремо слід зазначити, що ці спеціалізовані заклади вперше були впроваджені в Німеччині, а на теренах Російської Імперії були впроваджені в 1912 році, згідно з законом «Об обеспечении рабочих на случай болезни» від 22 червня 1912 року. Закон передбачав отримання працівниками виплат у випадку тимчасової втрати працездатності та зобов'язував підприємців організувати безкоштовну медичну допомогу. Для накопичення необхідних коштів створювалися незалежні громадські організації — лікарські каси. Надання кваліфікованої медичної допомоги та проведення експертизи непрацездатності були покладені на лікарів лікарняних кас [3].

З 1919 року починається «харківський», майже 20-річний період життя видатного лікаря та організатора вітчизняної охорони здоров'я, який вмів у себе як найвищий зліт його таланта, так і глибоку особисту трагедію. Усе це поділили з Езро Мусійовичем його дружина Берта Володимирівна та донька Діна [4].

Сама атмосфера того часу сприяла розкриттю таланта вченого. Відомо, що 20–30 роки минулого століття в СРСР були періодом становлення й бурного розвитку гігієнічної науки та санітарної практики. Саме Україні належала першість у організації державного санітарного нагляду. Справжнім «генератором ідей» та організатором діяльності української

Езро Муційович Каган

санітарно-епідеміологічної служби був О. М. Марзеєв, який у 1922–1934 роках завідував санітарно-епідеміологічним відділом Наркомздоров'я республіки. Методичним та організаційним центром цієї діяльності був Харків — тогочасна столиця Радянської України. У квітні 1922 року в Харкові відбувся доленосний III З'їзд бактеріологів, епідеміологів та санітарних лікарів, на якому було прийнято «Положення про санітарну організацію». У червні 1923 року РНК УРСР була підписана постанова «Про санітарні органи республіки» [5].

На цьому історичному фоні, переїхавши до Харкова, лікар Каган продовжив профпатологічну діяльність на посаді доктора лікарняної каси. Принциповість, високий професіоналізм та організаційні якості молодого лікаря не пройшли поза увагою керівництва. У 1920 році він був призначений на посаду головного лікаря Харківської робочої поліклініки, яку він одночасно обіймав з посадою завідувача консультативним бюро Відділу охорони праці Народного комісаріату праці УРСР.

У подальшому «сумісництво» посад стане нормою для енергійного, системно мислячого, різнобічно розвинутого лікаря. Але чи не стало це в подальшому підставою для переоцінки власних можливостей? А можливо й заздрощів з боку колег? Попереду час був не простий...

Свою педагогічну діяльність майбутній професор почав з читання лекцій з курсу гігієни та охорони праці, зокрема, у металургійній промисловості в Харківському технологічному інституті та Харківському інституті народного господарства (1921–1923) [6].

Наукові дослідження перспективного українського вченого та його організаційні здібності звернули на себе увагу не тільки керівництва, а й закор-

донних колег. У 1923 році Каган був відряджений на стажування до Німеччини. У Нюргбурзі та Берліні він проходив стажування в лабораторіях всесвітньовідомих професорів Лемана, Краузе та Ома. По приїзді з відрядження він був обраний професором Харківського медичного інституту.

Безсумнівні організаторські здібності, широка ерудиція та практичний досвід на основі поєднання двох невід'ємних напрямів медицини — лікувального та профілактичного — дозволили професору Кагану зробити наступний доленосний для вітчизняної медицини крок: обґрунтувати доцільність створення на базі Харківської робочої поліклініки та в травні 1923 року очолити перший на теренах СРСР спеціалізований інститут з проблем охорони здоров'я працюючих, а саме Інститут робочої медицини. За ініціативою професора Кагана ця установа мала комплексну структуру, яка включала гігієнічний відділ із відповідними лабораторіями, відділ фізіології праці (який, за збігом інтересів, очолював власно він), клініку професійних захворювань з поліклінікою. Творче мислення професора Кагана проявилось й при постановці основного завдання принципово нової установи: вивчення актуальних проблем, які знаходяться на межі наук природних та соціальних, чинників фізичних, хімічних, технологічних та інших [7, 8]. Як не зіставити це з сьогодишнім пріоритетним напрямом закладу — медициною граничних (межових) станів [9].

Через п'ять років існування, у 1929 році, коли інститут довів свою життєздатність, а економічна ситуація в державі дещо стабілізувалася, колегія Наркомздоров'я УРСР прийняла рішення про будівництво спеціалізованої будівлі для розташування Центрального інституту патології та гігієни праці (так заклад називався в 1928–1939 рр.). Всю відповідальність за будівництво було покладено на директора. Будівництво йшло складно, супроводжувалося скороченням фінансування, чисельними перевіркою та «оргвисновками».

Будівля інституту, спроектована архітектором Естровичем Віктором Абрамовичем (1881–1941), була здана в експлуатацію в 1935 році. Споруда, яка була визнана пам'яткою архітектури державного значення, містила увесь необхідний комплекс приміщень, які забезпечували надання всебічної лікувальної та реабілітаційної допомоги хворим, комфортне їх перебування в палатах та на свіжому повітрі. Іntenсифікація наукової діяльності досягалася завдяки вдалого розташування лабораторій,

Будівля Науково-дослідного інституту гігієни праці та професійних захворювань Харківського національного медичного університету, здана в експлуатацію в 1935 році

забезпечуючи одночасно функціональну ізоляцію та міжлабораторну взаємодію.

Оперативності в роботі закладу надавало те, що в цій саме будівлі мешкали співробітники, у тому числі й сім'я професора Кагана.

У цій будівлі, за адресою вул. Тринклера, 6, інститут знаходиться й понині.

Професор Каган очолював цей заклад до 1931 року, коли керівництво закладом було передано його наступнику Зиновію Давидовичу Горкіну, після чого до 1938 року він працював заступником директора з наукової частини.

Про життєздатність науково-дослідних інститутів медицини праці красномовно свідчить понад 90-річний досвід їхнього існування. Саме за принципом єдності профілактичного та лікувального напрямів, запропонованим професором Каганом, були створені профільні інститути в Кривому Розі, Донецьку, Києві, Одесі.

Сьогодні НДІ гігієни праці та професійних захворювань Харківського національного медичного університету — потужний науково-дослідний заклад, в якому концентрується профілактична та лікувальна робота зі збереження здоров'я працівників майже всіх галузей промисловості з шести областей України. Налагоджені контакти з усіма профільними установами України, а також профільними закладами Німеччини та Польщі.

Інтеграція інституту в науково-освітній простір Харківського національного медичного університету, розташування на його базі профільних гігієнічних та клінічних кафедр, сприяло удосконаленню науково-дослідної та профпатологічної роботи закладу, збагаченню методичної та матеріальної бази за рахунок впровадження сучасних технологій та устаткування. Наукова тематика інституту, при-

свячена принципово новому напрямку в охороні здоров'я — медицині граничних станів — знайшла живий відгук у науковій громадськості та визнана МОЗ України пріоритетною.

Неможливо розділити наукову, лікувальну та педагогічну складові в діяльності професора Кагана.

Набутий ним професійний та педагогічний досвід, а також природна наполегливість, сприяли організації ним першої в СРСР кафедри гігієни праці в Харківському медичному інституті, яку він очолював у 1925—1938 роках. Одночасно він завідував кафедрою професійних захворювань та гігієни праці Харківського інституту удосконалення лікарів (1927—1932 рр.).

Наукові інтереси Кагана охоплювали широкий спектр проблем, пов'язаних із системним аналізом трудової діяльності людини, що на думку академіка Ю. І. Кундієва [10] по суті було першими епідеміологічними дослідженнями в медицині праці, спрямованими на багатofакторний аналіз ризиків для здоров'я з метою управління ними. Відомі праці науковця з поглибленого аналізу захворюваності працюючих [11, 12], проблемних питань токсикології [13—16], ливарного виробництва, якому була присвячена його докторська дисертація (1925 рік захисту) [17], фізіології праці [18, 19].

Професор Каган заснував вітчизняну школу гігієністів праці. З його наукової школи вийшли відомі вчені, керівники кафедр та наукових установ, до яких належать М. О. Абрамович, В. М. Василевський, З. Д. Горкін, С. В. Миллер, М. С. Кармінський, К. В. Навроцький, А. Ф. Нейман, Я. Д. Сахновський та ін. [20].

За ініціативою професора Кагана в медичних вишах були відкриті санітарно-гігієнічні факультети. Це було вимогою часу, та на багато років вперед

визначило структуру медичної освіти, теорію та практику охорони здоров'я. Наше сьогодні вносить свої, орієнтовані на європейський досвід, корективи в структуру української охорони здоров'я, але багаторічний позитивний досвід профілактичного спрямування вітчизняної медичної галузі дає підставу стверджувати про її доцільність та перспективність. Саме в напрямі профілактичної спрямованості передбачається зміна існуючої парадигми охорони здоров'я.

Беручи до уваги заслуги професора перед охороною здоров'я, Наркомздоров'я УРСР у 1934 році присвоїв Е. М. Кагану звання заслуженого професора. Це було державне визнання та мабуть пік кар'єри митця.

До періоду забуття залишалися лічені роки...

У лютому 1938 року професор Каган був заарештований, а в жовтні 1939 року «за приналежність до контрреволюційної організації» ув'язнений до виправно-трудового табору строком на 5 років.

Трагічне коло долі замкнулося в таборі, розташованому в Кіровській області. Те, що у свій час пробачив царизм, не пробачила радянська влада. Пригадали більшовики бундівцям звинувачення в «узурпації народної волі» [2]. Імовірно не залишились поза увагою караючих органів і закордонні відрядження професора.

Очевидно, що міцна воля та витримка, притаманна цій інтелігентній людині, відіграла свою роль у період лагерних випробувань, під час яких лікар Каган займався своєю справою — лікував. А хворих, серед ув'язнених, було чимало. Тяжка лагерна праця, в умовах повсякденного дефіциту постачання на тлі Великої війни, виснажувала людей. Тим цінніше була медична допомога, яку надавав досвідчений лікар-профпатолог.

У 1942 році «за добросовісне відношення до праці у якості лікаря, відмінну поведінку у побуті» [10] та за клопотанням Управління табору, професор Каган був умовно-достроково звільнений. З того часу він працював у лікарні для вільнонайманих Управління Вятлага НКВС СРСР, проживаючи на станції Лісній Кайського району Кіровоградської області.

Але на цьому мінливості долі професора Кагана не закінчилися. Не залишився відомий професор поза увагою російських колег. Його власний авторитет та авторитет його наукової школи склали передумови для подолання періоду забуття.

До начальника Управління НКВС СРСР по Омській області з листом звернувся заступник

директора Омського медичного інституту професор М. Е. Винников. Обґрунтовуючи доцільність призначення професора Кагана на посаду завідувача кафедри гігієни праці, він посилався на його досвід директора Харківського інституту гігієни праці та професійних захворювань та завідувача кафедри гігієни. Дозвіл від НКВС був отриманий [1].

З цього часу починається новий, мало досліджуваний українськими фахівцями, період життя професора.

Кафедра гігієни праці Омського медичного інституту, яку в 1945–1948 році він очолював, була першою гігієнічною кафедрою на санітарно-гігієнічному факультеті даного вишу. Вона була організована за ініціативою відомого гігієніста труда професора З. І. Израельсона в 1941 році. Це дає підставу стверджувати, що професор Каган стояв у витоків її існування. Володіючи колосальним педагогічним досвідом та викладацькою майстерністю, професор Каган негайно включився до праці. Саме ним була складена програма з курсу гігієни праці, яка покладена до основи діючих сьогодні навчальних програм. Саме з ім'ям професора Кагана пов'язане створення гігієнічної школи Західного Сибіру, пріоритетним напрямом якої й понині є гігієнічне забезпечення нафтодобувної промисловості. З цієї школи вийшли такі відомі професори, як Н. К. Дворянинова, В. Г. Демченко, Г. О. Оглезнев та ін. [21].

Після мужнього подолання періоду забуття настав для видатного професора період земного небуття. Він пішов у Вічність.

Могила професора Е. М. Кагана в м. Омську

4 серпня 1948 року Езро Мусяйович помер та був похований на Старому єврейському цвинтарі в м. Омську. Й усі ми, колеги та послідовники професора Кагана, надзвичайно вдячні керівництву Омського державного медичного університету за установку в 2010 році пам'ятника на могилі видатного гігієніста.

Часопис життя професора Кагана показує, що ця талановита людина присвятила себе своїй країні та вдосконаленню її державної системи. Система підняла цю особистість до висот суспільного визнання, а потім перетворила її в табірний пил. Урок у тому, що в ту епоху саме так «загартувався» радянський народ.

Гірко усвідомлювати, що період небуття відомого вченого лише зрідка був порушуваний не чисельними, але змістовними публікаціями про нього [1, 20, 22–24].

Література

1. Тоскаев И., Бродский И. Возвращение из небытия // Литературный альманах Омской государственной медицинской академии, 2012. <http://kk.convdocs.org/docs/index-53374.html>
2. БУНД. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
3. Больничная касса. <http://l-kasa.org.ua/bolnichnaya-kassa-blagot.html>
4. Личное дело Эзро Моисеевича Кагана. Первый Харьковский медицинский институт. Народный Комиссариат здравоохранения УССР.
5. История развития гигиены и санитарии в Украине. http://www.health.gov.ua/www.nsf/maindocs/hyg_hystory_ru
6. Каган Эзро Моисеевич. История Харьковского политехнического института. <http://library.kpi.kharkov.ua/PREPODAVATELY/PR>
7. Каган Э. М. Структура и деятельность Первого Украинского института рабочей медицины / Э. М. Каган. – Харьков : «Харьковпечать», 1925. – 9 с.
8. Каган Э. М. Что такое институт рабочей медицины / Э. М. Каган. – Харьков : «Научная мысль», 1926. – 30 с.
9. Лесовой В. Н. Медицина пограничных состояний: теория и практика донозологической диагностики / В. Н. Лесовой, В. А. Капустник, В. А. Коробчанский // Научный журнал МОЗ України, – 2013. – № 2 (3). – С. 49–60.
10. Кундиев Ю. И. Профессор Э. М. Каган – видный деятель профилактической медицины / Ю. И. Кундиев // Украинский журнал з проблем медицини праці. – 2005. – № 3–4. – С. 104–108.
11. Каган Э. М. Заболеваемость харьковских рабочих в 1923 и 1924 годах: Сб. статей / Под. ред. проф. Э. М. Кагана. – Харьков : 4-я типография «Харьковпечать», 1926. – 101 с.
12. Каган Э. М. Основные элементы и построение амбулаторно-клинической организации медпомощи застрахованным / Э. М. Каган. – Харьков : 4-я Гос. Типография, 1923. – 40 с.
13. Каган Э. М. Профессиональные интоксикации:

За біблейською розповіддю, коли Ісус Христос, уже відомий проповідник, повернувся на батьківщину, в Іудею, його зустріли там недовірливо, а один з фарисеїв наполягав, що з нікчемного Назарету не чого путнього вийти не може. «...Ісус же сказав їм: не буває пророка без пошани, хіба тільки в вітчизні своїй та в домі своєму» [25]. Через століття ця фраза набула значення крилатого виразу, який на старослов'янській мові звучить так: «Нема пророка у вітчизні своїй» [26].

За висновком Прокуратури Харківської області 4 травня 1989 року на підставі статті I Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 грудня 1989 року Каган Езро Мусяйович реабілітований.

програмный доклад / Э. М. Каган. – Харьков : «Харьковпечать», 1926. – 10 с.

14. Каган Э. М. Промышленные яды. Окись углерода. Свинец. Сернистый газ / Э. М. Каган. – Харьков, 1928.

15. Каган Э. М. Действие нитропроизводных бензола на организм / Э. М. Каган. – Харьков, 1935.

16. Каган Э. М. Определение вредных веществ в воздухе промышленных предприятий / Э. М. Каган. – Харьков, 1937.

17. Каган Э. М. Труд в литейных. Опыт гигиенического исследования литейного дела / Э. М. Каган. – Харьков : «Коммунист», 1925. – 400 с.

18. Каган Э. М. Физиология труда в металлообрабатывающей и металлургической промышленности / Э. М. Каган. – Харьков, 1935.

19. Каган Э. М. Соотношение между энергетическими и гемодинамическими показателями во время работы и восстановления / Э. М. Каган. – Харьков, 1935.

20. Кундиев Ю. И. Институт сквозь призму эпох / Ю. И. Кундиев // Украинский журнал з проблем медицини праці. – 2012. – № 4 (33). – С. 75–89.

21. Омская гигиеническая школа // <http://www.omsk.net.ru/science/gigiena>

22. Миллер С. В. Роль Э. М. Кагана в развитии советской гигиены труда (к 80-летию со дня рождения) / С. В. Миллер // Гигиена труда и профессиональные заболевания. – 1967. – № 4. – С. 34–36.

23. Идельчик Х. И. Профессор Э. М. Каган – социальный гигиенист / Х. И. Идельчик // Сов. Здравоохранение. – 1989. – № 11. – С. 69–72.

24. Перцев Д. П. Профессор Эзро Моисеевич Каган и его роль в развитии советской гигиены труда / Д. П. Перцев, И. В. Завгородний // Медицинская профессура СССР: Материалы международной конференции (г. Москва, 25 мая 2012 г.). – Москва, 2012. – С. 219–221.

25. Новый Завет, Евангелие от Матфея, гл. 13, ст. 57.

26. Словopedia. <http://slovopedia.org.ua/33/53405/33036.html>